

Argipäev Nõukogude relvajõudude suletud tsoonis

Kaarel Vanamölder, Kadri Tüür, Kati Lindström*

Suletud tsoon. Pilt fotoseeriast „Virumaa haavad“. Ida-Virumaa. 1991. Ajalehe Põhjarannik toimetus. RA, EFA.384.0.164252

Sissejuhatus

Nõukogude Liidu (ja Venemaa) sõjavägi ja piirivalveüksused viibisid Eestis järjepanu umbes viiskümmend aastat – alates Punaarmee sissetungist Eestisse 1944. aastal kuni Vene vägede lõpliku lahkumiseni augustis 1994. Mõned objektid (näiteks nn Paldiski tuumaobjekt) anti Eesti võimudele siiski üle alles 1995. aastal.¹ Pool sajandit kohalolu lõi hulgaliselt kõrva-

* Kaarel Vanamölder (1981), PhD, Tallinna Ülikool, kommunikatsiooni- ja praktilise ajaloo dotsent, kaarel.vanamolder@tlu.ee; Kadri Tüür (1975), PhD, Tallinna Ülikool, Ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuse teadur, tyyr@tlu.ee; Kati Lindström (1977), PhD, Rootsi KTH Royal Institute of Technology, Teaduse-, tehnika- ja keskkonnaajaloo osakonna dotsent; Tallinna Ülikool, Ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuse teadur, kati.lindstrom@abe.kth.se

¹ J. Pärn. Nõukogude Liidu relvajõud Eestis 1944–1995. Eesti Sõjaajaloo Teejuht. <https://teejuht.esap.ee/ees-ti-ringreis/noukogude-liidu-relvajoud-eestis-1944-1995/> (vaadatud 5.04.2023).

listele isikutele suletud või piiratud juurdepääsuga alasid. Nagu on tõdenud Jüri Pärn, siis „need väed peremehetsesid sadadel territooriumitel, nende käes olid terved tavakodanikele suletud linnad (Paldiski ja Sillamäe) ning linnaosad [- -], meresaari (Naissaar ja Suur- ning Väike-Pakri, Keri, Vaindloo, Harilaid), metsi, mererandu ja muid looduskauneid kohti“.²

Võõrvägede viibimisega Eestis seostub olulise teemana piir või barjäär. Lisaks sõjaväeosadele, mis löid enda ümber suletud tsooni, piiras vaba juurdepääsu rannikule ja saartele ka Nõukogude piirivalve. Laskevalmis automaatide ja valvekoeraga rannikul okastraataia taga liikunud piirivalvepatrullist on saanud nõukogude suletuse sümbol, mis vaatab vastu piltidelt ja kordub mälestustes. Piirivalvet ongi peamiselt käsitletud kui tõkestajat – suletud piiri valvurit, kes ei luba vabadusse.³ Vahetumat, igapäevast kontakti valvuritega piiritsooni sees võib küll kohata n-ö kodukandikirjanduses, kus on talletatud kohalike lood, kuid sealgi on piirivalve enamasti piiraja rollis.⁴

Käesolevas artiklis võetakse vaatluse alla, kuidas suletud tsooni igapäevaste praktikate käigus loodi ja alal hoiti. Vastust otsitakse küsimusele, kuidas nägi elu suletud tsoonis välja rohujuure tasandil, milleks intervjuerisime endiste suletud tsoonide elanikke. Küsime, kuidas toimus materiaalistest oludest lähtuv pragmaatiline koosseksiteerimine (nn põimitud aja- loo vaatenurk, *entanglement*) kohalike ja erinevatest Nõukogude Liidu piirkondadest kokku toodud sõjaväelaste ja piirivalvurite vahel siinsetel rannamaastikel. Käsitleme ennekõike perioodi 1970. aastate teisest poolest kuni 1980. aastate lõpuni, mil suhted võõrvägede ja kohalike vahel olid valdavalt stabiliseerunud. Ajaraami sellise asetuse tingis ka asjaolu, et valdavalt pärinesid mälestused just sellest ajavahemikust.

Uurimisseis

Okupatsioonivägede viibimist ning lahkumist Eestist on käsitletud erinevatest vaatenurkadest. NSV Liidus kehtinud piirirežiimi korraldust on Eesti NSV näitel põhjalikult käsitlenud Indrek Paavle, kes avab mh piirivalvurite suhteid kohaliku elanikkonnaga.⁵ Militaarajaloo seisukohast on teemat põhjalikult avanud Jüri Pärn, Margus Hergauk, Mati Õun ja Kristjan Luts, andes detailse ülevaate siin paiknenud väeosadest, nende struktuurist ja alluvusest ning kasutusel olnud relvastusest.⁶ Tegemist on eelkõige loendavate või fikseerivate käsitlustega. Suuresti pärineb samade autorite sulest ka detailne veebiväljaanne Nõukogude piirivalvest Hiiumaal,⁷ mille ülesehitus on analoogne, balansseerides allikapublikatsiooni ning kordoneid, isikkoosseisu, varustust jmt loendava käsitluse vahel. Baaside loomist Saaremaal on põhjalikult vaadelnud oma monograafias Endel Püüa.⁸ Nõukogude relvajõududest Eestis tehakse mitmel viisil juttu ka nende lahkumist käsitlevas kogumikus,⁹ milles eri autorid vaat-

² J. Pärn, M. Hergauk, M. Õun. Võõrväed Eestis 20. sajandi lõpukümnendil. Tallinn: Sentinel, 2006, lk 5.

³ Vt nt E. Tammer (koost). Nõukogude piir ja lukus elu. Tallinn: Tammerraamat, 2008, lk 20–32.

⁴ Vt nt V. J. Piikmann. Lahemaa rannakülade lugusid. I ja II. Tallinn: Infotrükk, 2008 ja 2014; E. Kask. Käsmu. Inimesed ja majad. 1999–2003. E. Kask, 2003; E. Kask. Käsmu. Inimesed ja majad II. 2013–2019. E. Kask, 2019.

⁵ I. Paavle. Kuidas ära hoida „nõukogudevastaste elementide karistamatu lahkumine“ ENSV territooriumilt? Piirirežiimi regulatsioon ja kontroll Eesti NSV-s. – Tuna 2012, nr 2, lk 61–91.

⁶ J. Pärn, M. Hergauk, M. Õun. Võõrväed Eestis; J. Pärn, M. Hergauk, M. Õun. Punalaevastik Eestis 20. sajandi lõpukümnendil. Tallinn: Sentinel, 2006; K. Luts, J. Pärn. Eesti NSV-s paiknenud NSV Liidu relvajõududest. – T. Tännberg (koost). Eesti sõjaajalugu. Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 528–550.

⁷ Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992. Hiiumaa Militaarajalooselts 2011–2013. https://www.mil.hiiumaa.ee/vana/pv/Noukogude_piirivalve_Hiiumaal_1940-1993-3.pdf

⁸ E. Püüa. Saarlased Nõukogude sõjaväebaasidel jalus 1939–1941. Saaremaa Muuseumi toimetised 11. Kuresaare: Saaremaa Muuseum, 2020.

⁹ J. Haud (koost). Vene vägede lahkumine Eestist. Nii nad läksid! Tallinn: Eesti Eruohvitseride Kogu, 2015.

levad muu hulgas nii vägede saabumist,¹⁰ kohalolekut¹¹ kui ka tekitatud keskkonnakahjusid.¹² Käsitlustes tõstetakse samas korduvalt esile põhjaliku teemata avava militaarajaloolise ülevaate puudumist,¹³ mis peegeldub ühtlasi nappides bibliograafia loendites vastavasisuliste käsitluste lõpus.¹⁴ Nõukogude sõjaväeosade paiknemisele Eestis on andnud laiema, külma sõja konteksti Kaarel Piirimäe.¹⁵ Naaberpiirkondadest on uuritud Rootsi rannikul toimunud militaarset arendustööd vastusena Läänemere idakalda militariseerimisele.¹⁶

Kui palju Nõukogude sõjaväelasi ja sõjaväeobjekte Eesti territooriumil täpselt oli, ei ole teada. Välja pakutud arvud sõltuvad nii ajaperioodist kui sellest, mida objektina defineerida. Muinsuskaitseameti militaarpärandi e-register sisaldab kokku 364 sissekannet, mis kajastab positsioonide, keskuste jm komplekside arvu, mitte iga üksikobjekti eraldi. Sõjaliste objektide suurus varieerub pisiobjektidest (nt rannavalve tornid) 33 000-hektarise Aegviidu polügoonini.¹⁷

Võõrvägede lahkumise järel tõusis uue teemana esiplaanile nende tekitatud „hiiglasliku sõjaväereostuse“ ulatuse kindlaksmääramine, mille kohta ilmus 2006. aastal vastav kogumik.¹⁸ Umbes samal ajal hakkas järjest laiemat kandepinda leidma vaade, mis käsitles säilinud Nõukogude militaartaristut säilitamisväärse militaarpärandina.¹⁹ Säilitamisväärse pärandina on vaadeldud ka allesjäänud militaarkunsti teoseid.²⁰

Säilitamistegevuse üheks sihiks sai veel olemas olevate militaarobjektide kaardistamine, kaitse alla võtmine ja turismiobjektidena eksponeerimine. 2018. aastal valmis kultuuriministeeriumi tellimisel selleteemaline uuring, mille viis läbi Eesti Muinsuskaitse Selts.²¹ Uuringus tõdeti külma sõja aegse militaarpärandi vähest uuritust ning loodeti, et kaitsealuste (militaar) objektide nimekiri täieneb. Olulise tegurina tõsteti esile suulise pärimuse olulisust: „Paradoksaalsel kombel kordub ajaloouuringutes tihtipeale olukord, kus elava pärimuse kandjad surevad enne ära, kui pärimuse uurijad nendeni jõuavad – st sündmusi, mis on ligikaudu 30 aastat tagasi aset leidnud, ei peeta veel ajaloo uurimise seisukohalt piisavalt küpseteks.“²²

Võõrvägedega seotud mälestused on hakanud järjest enam huvi pakkuma just viimasel ajal,

¹⁰ K. Arjakas. Nõukogude Liidu baasivägede saabumine Eestisse. Eesti okupeerimine juunis 1940. – Vene vägede lahkumine Eestist. Nii nad läksid! Tallinn: Eesti Eruohvitseride Kogu, 2015, lk 19–37.

¹¹ A. Laaneots. Vene väed Baltikumis ja Eestis 1990–92. – Vene vägede lahkumine Eestist, lk 195–203.

¹² A. Raukas. Nõukogude okupatsioonivägede poolt tekitatud keskkonnakahjustused Eestis. – Vene vägede lahkumine Eestist, lk 38–48.

¹³ J. Pärn, M. Hergauk, M. Õun. Võõrväed Eestis, lk 5; Vene vägede lahkumine Eestist, lk 10.

¹⁴ Vt nt K. Luts, J. Pärn. Eesti NSV-s paiknenud NSV Liidu relvajõududest, lk 550.

¹⁵ K. Piirimäe. Baltikum külma sõja taustal. – T. Tannberg (koost). Eesti sõjaajalugu. Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 415–426.

¹⁶ P. Strömberg. Swedish Military Bases of the Cold War: The Making of a New Cultural Heritage. – Culture Unbound 2010, Volume 2, lk 635–663.

¹⁷ R. Woodward. Military Geographies. RGS-IBG Book Series. Blackwell Publishing, 2004; R. Woodward. A Research Agenda for Military Geographies. Edward Elgar Publishing, 2019.

¹⁸ A. Raukas (koost). Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, lk 44–71; vt lisaks K. Sepp (toim). The Estonian Green Belt. The Estonian University of Life Sciences, Tallinn, 2011; H. Järv, A. Raukas, K. Sepp jt. Soviet military heritage: brown and green – recovery and enhancement. WIT Transactions on The Built Environment 2013. doi: 10.2495/STR130481, lk 579–592.

¹⁹ Suur projekt European Green Belt, mis seadis eesmärgiks defineerida raudse eesriide kulgemiskoridor ümber rohevõrgustiku tuumalana, vt www.europeangreenbelt.org; R. Treufeldt. Militaarpärand. – A. Paulus, K. Jürgens, T. Tuul (koostajad). Vääruslik Lahemaa. Palmse: Keskkonnaamet, 2001, lk 156–157; H. Hiiop, R. Treufeldt. Sõjaväesise kunst – pärimus ja pärand. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2021, nr 3–4 (30), lk 84–109.

²⁰ Vt lähemalt Militaarmaalingud. Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse Digiteek. https://digiteek.artun.ee/fotod/arueded/konserveerimine/event_id-1033 (vaadatud 20.07.2023).

²¹ Uuringu „Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs. 19. ja 20. sajand“ lõpparuanne. Koostaja Eesti Muinsuskaitse Selts, 2018, <https://register.muinas.ee/file/militaryheritagegeneral/47.pdf> (vaadatud 23.04.2023).

²² Samas, lk 8.

mida enam on nõukogude aja kogemuse kogumine ja vahendamine muutunud aktuaalseks.²³

Lisaks mälu-uurijatele on elule piiritsoonis tähelepanu pööranud inimgeograafid. Esile võib siinkohal tõsta Tiina Peili uurimust geograafilistest välitöödest nõukogudeaegse piiritsooni tingimustes.²⁴ Kultuurigeograafilisest vaatenurgast on käsitletud militaarpärandit linnakeskkonnas.²⁵ Lisaks on Hannes Palang ja Annemarie Rammo vaadelnud Pärисpea poolsaare ja Kangru aleviku näitel, kuidas kohalikud elanikud (sh nn sõjaväepensionärid) on suhestunud Vene relvajõudude muudetud maastikuga.²⁶ Viimati nimetatu on üks väheseid käsitlusi, milles on kajastatud baasisiseste elanike – olgu need siis sõjaväelased või piirivalvurid – kogemusi.

Süsteemaaliselt pole venekeelsete sõjaväelinnakute elanike mälestusi kogutud ja kuna suurem osa neist endist ja neid käsitlevaist ajaloolistest dokumentidest asub Venemaal, saab baaside siseelu kohta teavet vaid üksikutest Venemaal ilmunud mälestusteraamatutest²⁷ ning internetifoorumeist.²⁸ Ilmunud on ka mälestusi elust piiritsoonis kohalike silme läbi; lisaks juba eespool mainitud nn kodukandikirjandusele pakuvad rikkalikku materjali mitmed Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamatute ning Läänemaa muuseumi toimetiste kaastööd.²⁹ Põgusalt on piiritsoonis kehtinud piiranguid kajastatud semiootika-alases uurimuses, mis käsitleb meritsi liikumist Väinamere väikesaartele.³⁰ Elust piiritsoonis on kirjutatud viimasel ajal ka mitmeid huvitavaid tudengitöid.³¹

Laiemas perspektiivis võimaldavad huvitavaid paralleele ja võrdlusi teiste suletud tsoonide ja piirialadega Nõukogude Liidus tõmmata edaspidi näiteks Kate Browne või Asif Siddiqi tööd, kus muu hulgas vaadeldakse tuumaobjektidega seotud suletud linnade suhteid väljapoole jääva keskkonnaga.³² Muu maailma militaarpärandi säilitamise teemalistes diskussioonides võib leida ka selle kontrollitud hääbumist (*curated decay*) soovivat lähenemist,³³ mis Eestis levinud ei ole.

²³ Vt E. Kõresaar, K. Jõesalu. Mäletööst elulooliste mälu-uuringuteni. – Acta Historica Tallinnensia, nr 27/2, 2021, lk 353–377; siin lk 367–373.

²⁴ T. Peil. Frontier geography: Fieldwork in the Soviet border zone. – Norsk Geografisk Tidsskrift 2013, nr 67 (1), lk 1–11, <http://doi.org/10.1080/00291951.2012.760000>; eesti keeles: T. Peil. Geograafia ja välitööd Nõukogude piiritsoonis. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 2010, nr 38, lk 102–117, <https://doi.org/10.1515/tyak.v38i0.739>.

²⁵ D. B. Hess, T. Pae. Competing Militarization and Urban Development During the Cold War: How a Soviet Air Base Came to Dominate Tartu, Estonia. – Cold war cities: politics, culture and atomic urbanism, 1945–1965. London, New York: Routledge, 2021, lk 148–166.

²⁶ H. Palang, A. Rammo. Roadside Picnic? Overcoming the Military Past. – Landscapes of Affect and Emotion. Leiden: Brill, 2021; A. Rammo. Nõukogude sõjaväealad Eestis – kellele ja kuhu need kuuluvad? Uurimus kultuurigeograafilisest vaatenurgast. – Akadeemia 2010, nr 10, lk 1954–1987.

²⁷ Nt V. Parhomenko, S. Sazonov. Vážnejšii element infrastrukturo flota. K 50-letiju 1-go Poligona VMF. Sankt-Peterburg: Morinteh, 2003.

²⁸ Nt poganec.ru, mida on kasutanud Marten Rõuk bakalaureusetöös Vormsi kui piiritsooni kohta: vt M. Rõuk. Vormsi piiritsoon ja piirivalvurid 1970–1992. Bakalaureusetöö. Tallinna Ülikool, 2022.

²⁹ Näiteks T. Jakovlev. Nõukogude armee Lääne-Saaremaal ja selle suhted kohalike elanikega. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1997–1998. Kuressaare, 1999, lk 191–203; S. Truuväärt. Baikonurist Karujärvele. Nõukogude raketiväelase mälestusi. – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2009–2010. Kuressaare, 2011, lk 289–316; J. Pihlau. Nõukogude baasid Läänemaal. – Läänemaa muuseumi toimetised 2009, nr 12, lk 162–188.

³⁰ R. Magnus, K. Tüür. The Meaning of Movement: Wayfaring to the Islets Surrounding Muhu Island (Estonia) during the Twentieth Century. The Dynamics of Cultural Borders (Approaches to Culture Theory 6). Tartu: University of Tartu Press, 2016, lk 85–105.

³¹ M. Rõuk. Vormsi piiritsoon; T. Koppel. „Hiiumaa jäägu hiidlastele!”: liikumispiirangud Hiiumaa ja mandri vahel aastail 1987–1993. Magistritöö. Tartu Ülikool, 2018.

³² K. Brown. Plutopia: Nuclear Families, Atomic Cities, and the Great Soviet and American Plutonium Disasters. Oxford University Press, 2013; A. Siddiqi. Atomized urbanism: Secrecy and security from the Gulag to the Soviet closed cities. Urban History, 49 (1), 2022, 190–210; K. Brown. A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.

³³ Vt C. DeSilvey. Curated Decay. Heritage beyond saving. Minneapolis, London: UP Minnesota Press, 2017 (iseäranis ptk 4 „Orderly Decay. Philosophies of Nonintervention“, lk 75–95, mis käsitleb Suffolki rannikul paikneva külma sõja aegse pommikatsetuslabori kureeritud hääbumist).

Kui Teise maailmasõja aegse ja järgse militaarpärandi aineeline osa on Eestis niisiis suhteliselt korralikult kokku loetud ja ära kirjeldatud, siis lugusid, mis vaatleksid seda vahetute kasutajate ja kogejate perspektiivist, ei ole seni samavõrra ulatuslikult või süstemaatiliselt kogutud ega analüüsitud.

Eesmärk, meetod ja allikad

Käesolevas käsitluses pöörame tähelepanu ennekõike igapäevapraktikatele. Uurime, kuidas kohalikud elanikud (ja ka sõjaväelased/piirivalvurid) suletud tsooni tajusid ning selles omavahel suhtlesid. Selleks intervjuerisime neil aladel elanud inimesi.

Suletud tsoonina käsitleme võrdselt nii sõjaväeosi kui ka piiratud juurdepääsuga alasid, mida kontrollis Nõukogude piirivalve. Sageli võisid piirivalve ja sõjaväeosade poolt suletud ja kontrollitud alad ühel territooriumil (näiteks Pärисpea poolsaar või Lääne-Eesti saared) kattuda: piiritsooni sees oli omakorda veel sõjaväeosa. Seega ei ole tavakodanike ja sõjaväelaste kontakte vaadeldes alati võimalik lähtuda eristusest piiritsoonis paiknenud väeliikide, nende alluvuskeemide ja/või dislotseerumise eesmärkide vahel. Lääne-Eesti saartel tooni andnud piirivalve- ja õhukaitseväed allusid Leningradis paiknenud staabile, samal ajal kui mere- ja lennuväeobjektid kuulusid Kaliningradis paiknenud staabi juhtimise alla.³⁴ Kiiret eristust võimaldab väeosa number: armeel ja sõjalaevastikul olid need viiekohalised, piirivalvel neljakohalised.³⁵ Erinevus, nagu osutab Endel Prooses, oli ka lahkumise tempos: piirivalvel lahkus Saaremaalt 1992. aastal kiiresti; õhukaitseväed andsid Karujärve baasi üle alles 1993. aasta oktoobris.³⁶ Kus võimalik, oleme siiski teinud eristuse Siseministeeriumile allunud piirivalvevägede ning Kaitseministeeriumile allunud muude vägede (õhukaitse-, maa-, mere- jm) vahel, kuna eristus „rohelistepagunimeeste“ ja „punasepagunimeeste“ vahel oli mälestuste põhjal järeldades tavateadvuses siiski olemas.³⁷ Seda kinnitab ka saarlasest erumajor Sulev Truuväärt oma meenutustes: „Mäletan, et Nõukogude piirivalvevägedesse ja mereväkke käidi mehi spetsiaalselt sõjakomissariaatidest välja valimas ja seega võis eeldada, et piirivalves on hea kord.“³⁸

Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks NATOga mõjutasid paljusid aspekte suletud tsoonides elanute igapäevaelus – näiteks liikumiskoridore ja tegevuspaiku, elatusallikaid ja seda, kuidas oli ümbritsevat keskkonda võimalik kasutada.³⁹ Oluline on meeles pidada, et nagu piiritsoonil oli eri rangusastmega keelualasid, ei olnud ka külm sõda sugugi homogeenne periood. Läänemere rannikul toimunud militaartegevuste iseloom muutus vastavalt rahvusvahelisele olukorrale ning tajutava ohu iseloomule. Teise maailmasõja järgne luuresõda (nn operatiivmängud⁴⁰) vaibus 1950. aastate teisel poolel. Pärast seda muutus rannikukaitse kontseptsioon: raudteede ja suurtükipatareide asemel hakati 1960. aastast alates rajama õhukaitseüksusi, millega olnuks võimalik mõjutada vastast suuremalt distantsilt. Peale 1968. aasta sündmuse Tšehhoslovakkias rajati olemasoleva õhukaitsevõrgustiku tugevdamiseks hulk uusi, väiksema laskeulatusega patareisid. Samal ajal toimus ka piirivalve koosseisu vähendamine;

³⁴ E. Prooses. Nõukogude vägede tegevusest Saaremaal (1944–1991). – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 1997–1998. Kuressaare, 1999, lk 189.

³⁵ J. Pärn, M. Hergauk, M. Õun. Võõrväed Eestis, lk 5–6.

³⁶ E. Prooses, Nõukogude vägede tegevusest Saaremaal, lk 189.

³⁷ Vaata näiteks Nimrat Küti mälestusi Harast, elamusseminar „Arutelu piiritsooni argipäevast „Elu raudse eesriide sees““, 29.07.2020, <https://youtu.be/C8FfaW0zP7M>

³⁸ U. Kiil, S. Truuväärt. Mälestusi Nõukogude armeega toimunud vahejuhtumitest. – Oma Saar, 29.03.2008, lk 10.

³⁹ R. Woodward. Military Geographies; R. Woodward. A Research Agenda for Military Geographies.

⁴⁰ Selle kohta vt I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Toim S. Roosalu. Tallinn: Tammerraamat 2014; A. Anušauskas (toim). The anti-Soviet resistance in the Baltic States. Vilnius: Pasauliui apie mus: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2006.

Punalipulise loode piirivalveringkonna ühe kordoni piirivalvurid jefreitor V. Sinebabnev (vasakul) ja teenistukoorte instruktor P. Poljakov piilkonnas. 1975. Eesti Teadeteagentuur AS. RA, EFA.204.0.101687

näiteks Saaremaal jäid alles piirivalvepunktid Roomassaares ja Kuivastus. 1980. aastate algupoolel paigutati olemasolevatesse baasidesse tuumalõhkepeadega rakette või loodi võimekus nende „koostamiseks“ ehk kokkumonteerimiseks (Karujärvel näiteks endise tankiväeosa baasil).⁴¹ Samal kombel muutusid aja jooksul ka piirivalve töö rõhuasetused – diversantide püüdmisest „ärahüppajate“ kinnivõtmise ning kohalike kolhoosiloomade tagaajamiseni väikesaartel. Vene vägede lahkumise eel üritati ka kõike maha müüa, raketiväelased rohkem, piirivalvurid vähem. Peamiselt oli Nõukogude sõjavägi kohalike jaoks kauba- ja tuluallikas.⁴²

Kuivõrd iga ametliku poliitika edukus sõltub lõppkokkuvõttes sellest, mil määral üksikisikud seda mikrotasandil järgivad, milliseid auke süsteemis leidub ja milliseid reegleid eiratakse, pakub igapäevaste praktikate uurimine olulist lisa poliitilise diskursuse analüüsil põhinevale külma sõja ajalool. Seega asetub meie uurimus argiajaloo valdkonda, riivates ka keskkonnaajaloo seonduvat. Nõukogude retoorika ja dokumentide ning tegeliku elu vahel on teatavasti suur vastuolu, seetõttu pakub meie materiaalsel praktikatel ja suulisel ajalool põhinev käsitus loodetavasti uut ja huvitavat vaatenurka. Stampettekujutus, et „vene ajal ei tohtinud mere äärde minna“, sisaldub tegelikult rohkem nüansse, kui esmapilgul paistab, seda eriti kohalike elanike vaatepunktist. Igapäevaelu jagatud, kuid suletud ruumis sisaldas vältimatult inimestevahelisi kontakte, mille selgitamine ja mõtestamine seisab veel suuresti ees.

Eesti NSV piiritsoonis võib eristada kolme olulist tsooni: tsoon 1 põhjarannikul, kus ligipääs rannale oli piiratud; tsoon 2 saartel, kuhu pääses ainult lubadega, kuid kus igapäevane pääs rannale oli peale 1950. aastaid vabam: ülesküntud rannaribasisid leidis ainult vastu ava-

⁴¹ J. Pärn, M. Hergauk, M. Õun. Võõrväed Eestis.

⁴² T. Jakovlev. Nõukogude armee Lääne-Saaremaal, lk 202.

merd; ja tsoon 3 edelarannikul, kus ligipääs rannale oli vaba.⁴³ Kuivõrd nii suurt territooriumi ja objektide arvu olnuks kvalitatiivsete meetoditega võimatu katta, kogusime andmeid peaaesjalikult Lahemaal, peamiselt Hara lahe ümbruses asuvas kompleksis (tsoon 1), kuhu kuulusid nii piirivalve väeosa kui Sõjalaevastiku 1. polügoon Hara sadama, Pärಿಸpea Instituudi ja Suurpea elamulinnakuga, ning Lääne-Eesti saartel, kus keskendusime peamiselt Muhus ja Saaremaal paiknenud õhukaitsevægedega (rahvasuus raketibaasid) seotud mälestustele ning vähemal määral ka kontaktidele piirivalvega (tsoon 2). Kokkupuudetest piirivalvega Pärಿಸpea poolsaarel kõnelesid informandid Turbuneemel (tsoon 1). Intervjueerisime nii eestiki venekeelseid elanikke neis piirkondades ja kogusime ka varasemaid mälestusi erinevatest andmebaasidest, trükistest ja mäluasutustest. Kokku tegime üle 20 intervjuu kas üksikult või mõnel korral ka mitme inimesega korraga. Seetõttu on intervjueeritute täpset arvu raske öelda. Tähistame intervjuusid viidetes Rooma numbritega. Viitesse lisame informandi soo, sünniaasta (kui pole teada, siis hinnangulise vanuse) ja intervjuu toimumise koha (Turbuneeme, Muhu jne). Lisaks on artikli tarbeks analüüsitud arhiivimaterjali Eesti mäluasutustes. Elust Suurpea kompleksis ja selle ümber kaaskorraldasime ka elamusseminari, kus oma mälestusi esitasid nii baasis elanud kui ümberkaudsete külade elanikud.⁴⁴

Intervjueerimisel püüdsime täpsustada ka ajaperioode või kümnendeid, mil kirjeldatavad sündmused toimusid. Iga kord see ei õnnestunud. Siiski tuleb mees pidada, et informantide mälu 1980. aastatest on oluliselt värskem kui varasematest perioodidest, mistõttu võib üldistada, et suurem osa suulist ainet käsitleb n-õ küpse sotsialismi perioodi 1970. aastate teisel poolel ja 1980. aastail, mil suhted võõrvægede ja kohalike vahel olid valdavalt stabiliseerunud, uut maade ja vara natsionaliseerimist sõjavæe tarbeks tuli ette harva⁴⁵ ning metsavendade tegevus oli lakanud. Erandiks on mõned väga eakad informandid, kelle mälestused varasemast perioodist ühtivad tonaalsuselt varem kogutud ainesega mäluasutustes.⁴⁶

Käesolev artikkel on autorite esimene proov oma välitööde tulemusi süstematiseerida ja kontseptualiseerida ning loodetavasti on see aluseks uutele uuringutele militaarojektide ühiskondliku mõõtme avamisel.

⁴³ Vt K. Sepp (toim). The Estonian Green Belt, lk 12–15; I. Paavle. Kuidas ära hoida, lk 65–70. Piiritsoon kehtestati juba 1940. aastal ja kehtis erineval kujul läbi sõja. Umbes sellisel kujul, nagu meie informandid seda tundsid, kehtestati piiritsoon 1946. aastal määrusega „Ühtsest piirivalvekorraldusest Eesti NSV territooriumil“. Piirivalvekorda ja piiranguid täpsustati hiljem mitmete uute määruste ning nende muudatuste ja täiendustega (vt nt Hiiumaa militaarmuuseumi kogumik piiritsooni dokumentidest: https://www.mil.hiiumaa.ee/vana/pv/Piiritsooni_dokumente_126-lk.pdf). Määrustes täpsustati, kes ja kuidas piirkonda pääsesid, kuid nimetatud kolmeks tsooniks jagamist neis ei esine. Loetletakse lihtsalt asulad ja maakonnad, mis piiritsooni kuuluvad, ning need piiritsooni alale jäävad linnad, kus inimestel oli suveperioodil õigus ilma lubadeta puhkama ja suplema sõita (nt Vääna-Jõesuu, Keila-Joa, Laulasmaa, Käsmu, Võsu). The Estonian Green Belt väljaandes esitatud kolmikjaotust kasutatakse siinses artiklis, kuna see arvestab Eesti elanike argikogemust rannikule ligipääsul: kui põhjarannikul oli ühelt poolt merele ligipääs rangem, kuid piiritsooni ja mittepiiritsooni eraldusjoon palju läbilaskvam, oli saartele lubadeta sisuliselt võimatu pääseda. Lisaks nimetatud tsoonidele on võimalik eristada veel täieliku ligipääsukeeluga alasid, milleks olid sõjavæeobjektid ja kinnised sõjaväelinnad nagu Paldiski ja Sillamäe. Selliseid null-kategooria piirkondi leiab aga kõigilt Eesti territooriumilt, nii et need pole iseloomulikud vaid rannikule.

⁴⁴ Elamusseminar „Arutelu piiritsooni argipäevast „Elu raudse eesriide sees““ toimus Lahemaa militaarpärandi päevade raames 29. juulil 2020. Seminar organiseeriti projekti „Külma sõja rannikud“ raames, koostöös Keskkonnaameti, ICOMOS Eesti ja Eesti Kunstiakadeemiaga. Juturing on järele vaadatav YouTube'i Lahemaa militaarpärandi päevade videoleendis: https://youtube.com/playlist?list=PLZMe9e_AVLA3ybd-mga052NUct-dgdYg-O. Video toimetamisel ei ole mälestusi manipuleeritud.

⁴⁵ Küll aga juhtus vastupidist: armee andis kolhoosidele üle maju ja maatükke, mida uuenenud kaitsekontseptsiooni tõttu enam ei vajatud, nagu nähtub Kingissepa Rajooni RSN Täitevkomitee aktide registrist 1958–1963, vt RA, SAMA.347.1.678; RA, SAMA.347.1.735; RA, SAMA.347.1.818; RA, SAMA.347.1.871; RA, SAMA.347.1.940.

⁴⁶ Nt E. Püüa. Saarlased Nõukogude sõjavæebaasidel jalus; samuti Lahemaa rannakülade mälu aastaste projekti raames Melika Kindeli juhtimisel kogutud mälestused (<https://juminda.ee/parandkultuur/lahemaa-rannakulade-malumaastikud/>).

Kohalike pääs merele

Teine maailmasõda ja sellele järgnenud Nõukogude okupatsioon töid rannakülade senisesse ellu suuri muutusi. Osa elanikest põgenes vabasse maailma ning paigale jäänud kogesid suletud tsooni uut reaalsust. Väino Piikmann on kirjeldanud sõjajärgseid muutusi Lahemaa rannakülades: „1950-ndatel aastatel eraldas okastraat aastakümneteks randlased merest. Osa paate hävitati, merelkäimist piirati.“⁴⁷

Vaba merele pääsu füüsiline tõkestamine oli kindlasti enneolematu ja harjumatu. Turbuneemel, kus majapidamised asetsevad vahetult rannikul, võis okastraataed sulgeda näiteks taluõue merepoolse külje: „Okastraati oli võib-olla seitse-kaheksa korda, et inimene vahelt läbi ei pääseks.“⁴⁸ Teisele poole tõket jäi mõne meetri kaugusele rannariba, mida mööda tegid valveringkäike piirivalvepatrullid. Rannaribale oli rajatud telefoniliin ja ühenduspunktid ning rannaliiva riisuti jälgede tuvastamiseks. 1950. aastatel ehitatud piirdeaeda Turbuneemel ilmselt hiljem ei uuendatud, sest mälestustes korratakse selle lagunemist ja ümberkukkumist. Oma taluõuel näitas informant traataia paiknemist:

Ja teisel pool okastraati oli siis tie, see rada. Ja siin nad käisid mööda rada iga nelja tunni järgi. Ühesõnaga kahekesti nad käisid, sealt [Turbuneeme – K. V.] kordonist nad tulid, Viinistule läksid. Ja enne kui kordon oli Viinistul, siis käis see asi vastupidi.

[– –] Ja seda valvati nii, et nende telefoniliin oli täpselt siin kõrval, sellest meie lepast läksid need läbi. Üks telefonipost on siingi veel, kus see võsa. Vanast ajast veel jäänud.⁴⁹

Piirivalvurite patrullkäigud rannal jätkusid aia lagunemisest hoolimata, kuid patrulli rangus ja meetodid varieerusid ajas. Viinistu rannas kasvanud informant mäletab, et tema lapsepõlves 1960. aastatel käidi veel rannariba mööda koertega ning rannas oli ka rehitsetud liivariba, samas kui kümnekond aastat hiljem, mil asutati kalakombinaat, liiva rehitsemine lõpetati. Koertega patrulliti rannas veel 1980. aastate algul. 1986. aastaks olid kadunud ka koerad ning jalgsi liikumise asemel käis patrull hoopis autoga mööda sõjaväe rajatud teed.⁵⁰ Piirangud ei olnud ühtlased isegi väikese maa-ala piires, näiteks ei mäleta Viinistu informandid, et neil olnuks lapsepõlves Viinistul ujuma minekuga probleeme, samas kui Kolga-Aablas võisid nad ujuda vaid kella kümneni öhtul veel 1980. aastatel, ning samasuguseid piiranguid mäletavad Suurpea elanikud.⁵¹

Piiritsooni määrus kehtestas ka merelemineku korra, mille järgi võisid ööpäev läbi ilma piiranguteta merele minna vaid elukutselised kalurikolhooside kalurid.⁵² Asjaarmastajad, hobikalurid ning muidu paadiomanikud võisid seda teha vaid päevasel ajal ja vastava loa olemasolul ega tohtinud minna kaldast rohkem kui kahe miili kaugusele. Muul ajal pidid paadid seisma selleks ettenähtud kohas lukus. Määrus sätestas ka kohustuse laevade väljasõit ja tagasitulek selleks ette nähtud žurnaalise piirivalve poolt fikseerida.⁵³

Kuigi küla paadid olid kordonisse kokku korjatud ja rand „lukus“, ei tähendanud see absoluutset äralõigatust. Mereleminekut kontrollis piirivalvekordon, kust tuli iga kord luba ja paati küsimas käia. Nagu öeldud, registreeris piirivalve mineku ja tuleku Turbuneemel kogutud mälestuste järgi kirjalikult nn „sudarolli“ (*судовая роль*). Säärane praktika lõi püsiva kontakti-

⁴⁷ V. J. Piikmann. Lahemaa rannakülade lugusid I, lk 5.

⁴⁸ I M 1939, Turbuneeme.

⁴⁹ I M 1939, Turbuneeme.

⁵⁰ III M ja I N, 70ndates eluaastates, Viinistu.

⁵¹ Gruppiintervjuu vene keeles, IV M 70ndates; II N, III N, 60ndates eluaastates, Suurpea.

⁵² Vt ka I. Paavle. Kuidas ära hoida, lk 82–83.

⁵³ ENSV Ministrite Nõukogu määrus 1.03.1961, nr 91-10; 12.06.1963, nr 302-23; 24.05.1967, nr 216-13 jt. Määrustes reeglid varieeruvad, kuid registreerimise ja paatide lukus hoidmise kohustus on neile ühine.

koha kohalike ja piirivalve vahelises suhtluses, sest merel võis käia vajaduse korral kasvõi iga päev: tuli vaid küsida. Mälestustes kordub olulise figuurina „major“ või „kordoniülem“, kellelt tuli isiklikult luba küsida ja vastutasuks kala (angerjaid) või kalamarja tuua:

Ja siis tema oli oma kabinetis, võttis mind vastu, istu siia, milleks merele, mida kala sa lähed püüdma, kõik nii ja naa ja siis: kui on angerjad – too temale ka angerjat – pokrupneeješi – tähendab palju suuremat ja, niisugused eratellimised. Aga no mina sain nendega läbi ja ma oskasin sel ajal vene keelt ka nagu paremini ja siis võis nendega vestelda ja kui nendel tekkis küsimusi, siis nad pöördusid ka meie poole siin.⁵⁴

Kordoni ülem, see oli kõige kõvem. Ütles, et mul on nüüd mingi tähtpäev või asi, et daite mne ugor i po krupneje [andke mulle angerjaid ja suuremaid. – K. T.]. Sellise juudi r-tähega. Et tema oli vass-vass nende kaluritega kogu aeg.⁵⁵

Vältimaks liigset semutsemist kohalikega, „ülemusi“ aeg-ajalt roteeriti. Oli perioode, kui kontroll oli leebem – siis piisas ka kordonisse helistamisest ja teada andmisest. Teatud perioodil võis lestavõrku tõmbama võtta ka kuni kaks last – „passasiiri“.⁵⁶

Tsoonis 2 oli merelemineku kord intervjuude andmeil 1. tsooniga kaunis sarnane. Muhu ja mandri vahel paikneva Kesselaiu külastamise kohta selgitas üks Muhu informant järgmist:

Kui pühapäeva hommik tahtsime Kessu minna, pidime Kuivastu piirivalvesse teatama ja Lalli randas [lukustatava aiaga ümbritsetud paadisadamas, nn pritsaalas – K. T.] pandi ka kirja ja öhtul tuli ka teatada, kas tulime tagasi või olime putku pannud.⁵⁷

Seejuures ei mõjutanud isegi represseritu staatus ilmtingimata hilisemat merelkäigu-vabadust, sest

eks angerjad tegid imesid. Angerjate eest sai kõiki asju ja angerjad olid siis ikka, noh, siuksed käsivarre jämedused.⁵⁸

Piirivalvurite ja kohalike omavahelistel suhetel oli vähemalt sel juhul suurem kaal kui riiklikul ideoloogilisel süsteemil.

Paadiga viidi Muhust Lalli rannast inimesi ka Kuivastusse ja Virtsu bussi peale. Piirivalvele tuli teatada neistki käikudest, kuid peaaegu olematu ühistranspordi tingimustes ei seadnud selliseid sõite Suures väinas keegi kahtluse alla. Kuivastus paiknenud piirivalvurid käisid jala Lalli sadamat kontrollimas, nende rada tuli mööda ranna äärt. Selles, kas Kuivastu piirivalvuritel omal paati oligi, ei olnud intervjuueeritavad kindlad. Nõukogude sõjaväe ainelist pärandit käsitlevas ülevaates on märgitud, et piirivalve käsutuses olid piirivalvelaevad (meeskonnas 30 inimest) ja piirivalvekaatrid (meeskonnas 14 inimest); väiksematest paatidest juttu ei ole.⁵⁹ Rutiinne piirivalvetegevus keskenduski kuival maal rannajoone valvamisele.

Argikontaktid

Piirivalvurid pöördusid kohalike poole argitasandil – kui seatapmiseks oli tarvis leeklampi või laenati puuduolevaid tööriistu jms.⁶⁰ Ohvitseride „proud“ ostsid kohalike käest piima.

⁵⁴ I M 1939, Turbuneeme.

⁵⁵ II M 1958, Turbuneeme.

⁵⁶ I M 1939, Turbuneeme; II M 1958, Turbuneeme.

⁵⁷ I N, 1937 ja II N, 1964, Muhu.

⁵⁸ I N, 70ndates eluaastates, Viinistu.

⁵⁹ J. Pärn, M. Hergauk, M. Öun. Võõrväed Eestis, lk 92–93.

⁶⁰ I M 1939, Turbuneeme; II M 1958, Turbuneeme.

Vastu saadi bensiini jmt kütust masinate jaoks, üldiselt käinud kaup kauba vastu ja rahas ei arveldatud, üksteist tunti nägupidi:

Nad [piirivalvurid – K. V.] tundsid iga inimest siin ja selles polnud probleemi midagi. Ja meie tundsime neid nägupidi seal ka. Valve oli väljapool väravat ja lasi ilusti läbi. Muidugi helistan ülemusele, kas võib tulla, tesurnõi [korrapidaja] oli säääl. Ja siis lubati sisse ja üks valve oli tee ääres, üks valve oli kordoni ukse peal.⁶¹

Sõjajärgsed sugupõlvad õppisid kas sõjaväes või mujal vene keeles suhtlema, kuid näiteks Turbuneemel ei pruukinud vanemad inimesed vene keelt elu lõpuni selgeks saada. Piirivalvega aeti asju „kuidagi käte-jalgadega“.⁶² Kohalike ja sõjaväelaste vahelist suhtlust võiks võrrelda Liivo Niglasel etnograafilise kirjeldusega metsaneenetsite ja naftapuuriijate vahelistest kontaktidest Lääne-Siberis:⁶³ kumbki grupp ei jaga teise elulaadi, ideoloogiat ega üldist ellusuhtumist, kuid karmid tingimused ning vajadus jagatud keskkonnas ellu jääda sunnivad neid omavahelisele pragmaatilisele koostööle.

Saaremaa muuseumi toonane teadur Tormis Jakovlev kirjutab artiklis „Nõukogude armee Lääne-Saaremaal ja selle suhted kohalike elanikega“⁶⁴ muu hulgas Kihelkonna kooli juures tegutsenud piirivalvurite noorte sõprade ringist. Väikeses kogukonnas oli tihe läbikäimine paratamatu. Ring oli noorte seas populaarne, sest selles osalejatel oli lootus pääseda piirivalvesse teenima. Seda peeti paremaks teenistuskohaks kui regulaarvägesid. Poisse köitis kindlasti ka võimalus õppida püssi laskma. Teisalt seostusid piirivalvega paratamatult kontaktid KGB-ga.

Kihelkonna 8-klassilise kooli piirivalvurite noorte sõprade ringi liikmed 1965. aastal marssimas koos oma juhendaja seersant V. Platonoviga. Saaremaa Muuseumi käsikirjakogu. SM 7746 Ark

⁶¹ I M 1939, Turbuneeme.

⁶² II M 1958, Turbuneeme.

⁶³ L. Niglas. Yuri Vella on the move. Driving uazik in Western Siberia. – Folklore 2011, nr 49, lk 31–70.

⁶⁴ T. Jakovlev. Nõukogude armee Lääne-Saaremaal, lk 191–203. Vt ka: RA, SAMA.347, Kingissepa Rajooni RSN Täitevkomitee arhiiv. 2.2. Korralduste register 1962–1984, nr 225, 22.09.64.

Et tegu oli kohalikul tasandil oluliseks peetud koostööga, näitavad arhiiviallikad: Kingissepa Rajooni RSN Täitevkomitee korraldusega 18. maist 1964 suurendatakse täitevkomitee reservfondi 50 rubla ulatuses „Piirivalvurite noor sõber“ kokkutulekust osavõtjate toitlustamiseks.

Huvitavat sissevaadet kohalike koolinoorte ja piirivalvurite kontaktidesse pakuvad Muhu Hellamaa 8-klasiline kooli pioneerimaleva ja komsomoliorganisatsiooni päevikud.⁶⁵ Piirivalvuritega suheldi regulaarselt igal aastal Nõukogude armee aastapäeval (23. veebruaril); mõnikord ka muudel puhkudel.

1966. aastal on tehtud komsomoliorganisatsiooni päevikusse pikk sissekanne „Tähistasime armee aastapäeva“, mille puhul õpilased on külastanud koolimajast umbes viie kilomeetri kaugusel paiknenud Kuivastu piirivalveüksust. Pärast pioneeride rivivõistlust näitasid piirivalvurid, milliseid tulemusi annab sõjaväeline rividriil („Meie rivi ei saanud nende omaga võrreldagi. Nad olid nii kui üks mees.“). Toimus kontsert, ühispildistamine, ekskursioon piirivalvurite elamusse. Kohtumise kõrghetkeks kujunes aga ühine püssilaskmine, mille kohta on päevikusse märgitud: „Kuna aga poisse ja ka mõningaid tüdrukuid huvitab laskmine, siis lubati meid ka automaadist lasta. Sõdurid näitasid meile laskmismeetodeid. Lasti lamades, põlvili ja püsti.“

Teist sarnast sündmust aastast 1974 on kajastatud lakooniliselt: „Käisime külas Kuivastu piirivalvuritel. Lasime ka püssi.“⁶⁶

1967. aasta sissekandest loeme, et Kingissepast on Hellamaa komnoortele külla sõitnud garnisoni ülema asetäitja sm Kotta, kes jutustas poliitilisest olukorrast, piirivalvurite tööst Kingissepa rajoonis ja mujal ning kutsus üles valvsusele piiririkkujate suhtes; lõpetuseks vaadati üheskoos filmi piirivalvurite elust.⁶⁷

Piirivalvurite külastamisest räägib ka sissekanne 1973. aasta 23. veebruarist, kui õpilased esinesid piirivalvuritele kontserdiga, mille järel „keerlesime ühises tantsuringis“. Öhtul toimus aga miiting ja tõrvikurongkäik sõjas langenute ühishauale.⁶⁸

Kontserti, tantsu ja ühist televiisorivaatamist kajastab ka üks dateerimata päevikussekanne. Kontserdi kohta on öeldud: „Osa laule ja luuletusi lugesime ka vene keeles. Need meeldisid neile eriti.“⁶⁹

Hellamaa kooli kauaaegne õpetaja ja pioneerijuht meenutas, et kuna Kuivastu piirivalvuritega oli koolil ja kohalikel taitlejatel hea kontakt, paluti sealt isegi paari eestlasest ajateenijat kohalikku rahvatantsurühma osalema, kuid see idee siiski sõjaväelise korra tõttu käiku ei läinud:

Palju intelligentsemad [raketibaaside ajateenijatega võrreldes – K. T.] olid need Kuivastu piirivalve poisid, kahte neist tahtsime isegi omale rahvatantsurühma, segarühma tantsima, meitel pole poisse olnud, aga ülemus ütles ära, et ta ei tohi lubada. Sõjaväe kord, nad on sõjaväeosas kinni ja peavad olema. Need olid kaks eestlast, üks Tallinnast ja teine vist Saaremaalt. Need olid kenad poisid, ajasid kenad juttu, nagu eestlane ikka. Aga jah, ei lubatud.⁷⁰

Koolide ja piirivalve kontaktide edendamise pragmaatiliste kaalutluste hulka, nagu osutab eespool Jakovlev, võis kuuluda ka kohalike poiste lootus sattuda sellise kogemuse alusel paremasse teenistuskotta. Tava viia kohalikele sõjaväelastele kontsertide kujul kultuurilist külakosti kestis kuni vägede lahkumiseni välja.

⁶⁵ Päevikud on hoiul Hellamaa külakeskuses. Täna Hellamaa kooli kauaaegset õpetajat Helju Tikerpalu osutuse eest, et need võivad alles olla, ning Hellamaa raamatukoguhoidjat Anu Kaljustet nende ülesotsimise eest. – K. T.

⁶⁶ Hellamaa 8-kl kooli komsomoli algorganisatsiooni päevik 1973–1974.

⁶⁷ Hellamaa 8-kl kooli komsomoli algorganisatsiooni päevik 1966–1967.

⁶⁸ Hellamaa 8-kl kooli komsomoli algorganisatsiooni päevik 1972–1973.

⁶⁹ Hellamaa 8-kl kooli komsomoli algorganisatsiooni päevik.

⁷⁰ III N, 1940, Muhu.

Suletud tsoon kui turvaala

Nagu on tõdenud Paavle, siis piirivööndis ja -tsoonis elamise ja sinna sisenemise kord muutus okupatsiooniperioodi jooksul vähe.⁷¹ Suletud piiritsoon kujutas samas ka turvalist ala, kus kontroll väljast tulevate võõraste üle oli delegeeritud ametivõimudele.⁷² Põhjarannikul oli kohalikele hästi teada, millal ja kus valvatakse, seetõttu võidi oma külalisi juhatada ka kõrvalisi karja- ja metsateid pidi valvuritest mööda – saartelt teateid piiritsooni kontrollpunktidest mööda hiilimise kohta ei ole. Võib vaid spekuloida, et tsoon 2 puhul olekski see olnud oluliselt keerulisem, sest eeldanuks paadiga üle vee tulekut. Lahemaa mälestuste seas joonistusid eriti värvikalt välja olümpiamängud kui piiritsooni piire ajutiselt kustutatav sündmus: teati, et kõik jõud on saadetud Tallinnasse korda pidama ja seega tavapärastesse kontrollpunktidesse inimesi ei jätkunud ning smugeldati oma välisriikides elavaid sugulasi piiritsooni külle.⁷³ Võõraste – s.o mittekohalike – läbilaskmist oli kohalikel samas võimalik mõjutada, paludes piirivalvureilt isiklike tuttavate läbilaskmist või kaubeldes vahele jäänud sõpru vabaks. Meenutab informant Turbuneemelt:

Seal kordoni juures oli langsbäum üle tee pandud, seal kontrolliti passi. Aga need inimesed, kes elasid siin sees, nendel oli eraldi tempel [– – –] ütleb nii nagu Hiiumaal ja Saaremaal ... Ja selle templi järgi meil sai igatepidi. No poiss vaatas, et tempel on siin ja kogu lugu, aga kui võõras tuli, no see võeti kinni, kui ei olnud kohalik inimene sääl või ei olnud teatanud, ühendust võtnud kordoni ülemusega. Ja minul käisid teinekord sugulased Tallinnast siin, siis läksin kordoni ülemuse juurde. Nii mitu inimest tuleb mulle siia. Laupäeval, pühapäeval – ükstaskõik kas või kümme sünnipäeva pidada: ei, nad ei keelanud – kui nendele on teada, kus ja mis talus on. Ja sellega tuldi alati vastu, nii et mitte mingisugust probleemi, aga võõrast nad ei lubanud niisama.⁷⁴

Samuti on suletud tsoonis elamise puhul rõhutatud, et võõraste ligipääsu piiramine aitab paremini säilida senisel elulaadil:

Meie lapsepõlves see oli nagu mõnes mõttes elamine vanajumala selja taga – see piirivalve takistas igasuguste selliste ... nagu uusrikaste siia saabumist. Kolhoosikord lükkas selle kunagise [sõjajaeelse – K. V.] elutegevuse ühe katuse alla kokku. Aga samal ajal küla traditsioonid säilisid võib-olla rohkem kui näiteks Loksal, mis veeti venelasi täis selle laevaremonditehase pärast.⁷⁵

Analoogselt rääkisid muhulastest informandid, et lammaste pidamine Kesselaiul lõppes 1970. aastate keskel just seetõttu, et piirivalve kontroll laiule tulijate üle oli mandri poolt nõrgem:

Kurikaelad, lambavargad seal mandri poolt tulid sisse, tehti šašlõkki lammastest, lõkkeplattid olid järel. Julgemad lambad läksid neile vastu. Meil läks kolm lammast ja siis lõpetasime viimise ära. Virtsust tulid suvitajad, kes poleks tohtinud sinna tulla. Virtsus piirivalve järelevalvet polnud. Kuivastus oli piirivalve.⁷⁶

Lisaks võib arhiivimaterjalidest välja tuua Kingissepa Rajooni RSN Täitevkomitee tänuavalduse piirivalve väeosa teenistuskooera instruktorile A. M. Ba[-]jjeville [nimi halvasti

⁷¹ I. Paavle. Kuidas ära hoida, lk 70–72.

⁷² Samas, lk 85–86.

⁷³ E. Kuuskmäe. Arutelu piiritsooni argipäevast: <https://youtu.be/VIMMHfzPvRA>.

⁷⁴ I M 1939, Turbuneeme.

⁷⁵ II M 1958, Turbuneeme.

⁷⁶ I N, 1937 ja II N, 1964, Muhu.

välja loetav – K. T.] 1964. aasta septembris, et ta osutas miilitsaosakonnale abi kurjategija tabamisel. Teine arhiiviallikas näitab aga omakorda, kuidas Kingissepa rajooni täitevkomitee lükkas tagasi kriminaalkorras karistatud isiku soovi vabanemise järel saartele asuda. Nagu põhjenduses öeldakse, oli tegu piiritsooniga, kuhu kriminaalset elementi elama lubada ei ole (turvakaalutluste tõttu) vaja.⁷⁷ Külaliste ligipääsu piiramise ja lubade süsteemi üle rõõmustas ka Lahemaa rahvuspark, mille nägemuses oli see kasulik looduskaitse seisukohast. Lahemaal otsiti veel 1990. aastate algul võimalust lagunema hakkavat lubade süsteemi reformida, et rahvuspargil säiliks voli turistide voogu piirata. Seejuures viidati kohalike vastuseisule piiritsooni kadumise suhtes.⁷⁸ Ka Hiiumaalt kogutud materjalidest on teada kohalike vastuseis piiritsooni kadumisele – kardeti, et nii võis „kahtlane element“ vabalt ringi liikuma hakata.⁷⁹

Kui mõnel puhul olid kohalike ja ohvitseride vahel lähedasemad suhted, julgeti sõdurpoiste sigaduste peale ka kaevata. Lahemaa Tammistu külast pärineva loo kohaselt avastasid suvilaomanikud, et talvel oldi suvilasse sisse murtud ja lusikad ära varastatud. Varas oli aga aida ette ka keha kergendanud ja oma isikliku kirjaga tagumikku pühkinud. Kiri viidi kordoni-ülemale ja varas tabati.⁸⁰ Väiksemate üleastumiste puhul võisid kohalikud olla ka mõistvad, sest 1970.–1980. aastateks oli neist paljudel endil Nõukogude armees teenimise kogemus. Võõral maal viletsa toidu peal elavatele poistele tunti kaasa:

... sest ma mõtlen, et poisid käisid õunaraksus, nad tahtsid süüa. Katsu ise seda kapsalehesuppi kogu aeg kaks aastat süüa. [– – –] Oleks nad ilusti võtnud, keegi poleks ju keelanud. Aga nad lõhkusid puud ka ära.⁸¹

Seega teostas kohalik elanikkond mingil määral kontrolli ka sõjaväelaste käitumise üle ja vähemalt 1980. aastatel ei olnud sõjaväelastel ja piirivalvuritel vaba voli võimutseda.

Piirivalvuritega seotud varguste kohta meie kogutud materjalis teateid ei ole. Nende suhted kohalike elanikega olid ka pikaajelisemad. Hiiumaa piirivalve ajalugu käsitlevas ülevaates torkab silma, et sõjaväelastega seotud varguste lained on esinenud eeskätt vägede sissetuleku ja lahkumise aastatel.⁸² Eriti halva kuulsusega olid kohalike seas ehitusvägede (*stroibati*) poisid. Raketiväelastega seotud vargusepisoodi meenutas üks Muhu informantidest:

Ajateenijad käisid ju kinos ja [korterimaja – K. T.] trepikojas, üks võttis Siilakul kingad ära. Ja siis mina avastasin järgmine päev, et minu kurgipurk oli ka läind. Siis me läksime sinna ja seal oli rivistus ja ülejäämine päev toodi asjad tagasi. Sõjaväeosa postiautoga toodi, neil oli üks sõdur seal postimees, töid asjad tagasi.⁸³

Kuna piirivalvurid said liikuda väljaspool väeosa mõnevõrra vabamalt kui teiste väeliikide ajateenijad, töid nende kontaktid kohalikega kaasa ka konflikte ning traagiliselt lõppenud intsidente. Kolmest sellisest juhtumist (neist kaks toimusid Saare maakonnas ja üks Kunda lähistel) annab ülevaate Sulev Truuväärt oma meenutustes:⁸⁴ 1968. aasta kevadel tappis joobnud piirivalveülem püssilaskudega kaks Vilsandi saare elanikku; 1972. aastal tappis postilt lahkunud piirivalvur relvaga Kuressaares kaks naist, ema ja tütre. 1976. aastal tekkis tüli aga

⁷⁷ RA, SAMA.347. Kingissepa Rajooni RSN Täitevkomitee arhiiv. 2.2. Korralduste register 1962–1984, nr 225, 22.09.64.

⁷⁸ Lahemaa Rahvuspargi Arhiiv, sari 1-1.

⁷⁹ T. Koppel. Hiiumaa jäägu hiidlastele.

⁸⁰ A. Tälvik. Arutelu piiritsooni argipäevast: <https://youtu.be/FpCogMtspjw>.

⁸¹ III M ja I N, 70ndates eluaastates, Viinistu.

⁸² Hiiumaa Militaarjaloooselts 2011–2013. Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992:

https://www.mil.hiiumaa.ee/vana/pv/Noukogude_piirivalve_Hiiumaal_1940-1993-3.pdf (vaadatud 28.05.2023).

⁸³ IV N, 1951, Muhu.

⁸⁴ U. Kiil, S. Truuväärt. Mälestusi Nõukogude armeega toimunud vahejuhtumitest. – Oma Saar, 29.03.2008, lk 10.

vabariiklikul gaasitöötajate kokkutulekul, kuhu tulid ka purjus piirivalvurid. Viimased avasid kaasas olnud relvadest tule, hukkus 7–8 inimest. Kõik need juhtumid salastati kiiresti ning kõigi puhul, nagu mäletab Truuväärt, olid mängus alkohol ja ohvrite poolt vastamata jäänud seksuaalsed tungid.

Niisiis oli tajutud turvalisus sõjaväestatud aladel ühelt poolt kõrge, kuna oli selge, et võõrad isikud ei saanud sinna kontrollimatult siseneda. Teiselt poolt tuli aga kohalikel arvestada valvajate endi võimaliku ettearvamatusesega, millel võisid olla traagilised tagajärjed.⁸⁵ Seadust rikkunud sõjaväelastel omakorda ei olnud suletud tsoonis kusagile põgeneda ning nad saadi hõlpsasti kätte ja neid karistati. Kohalik elanikkond hoidis sõduritel ja nende liikumisel silma peal. Truuväärt märgib oma mälestustes, et Dejevo (Karujärve) väeosast põgenenud soldat saadi kätte tänu ühe bussi oodanud memme tähelepanekule, et „kohalikud küll selliste saabastega ei käi“.⁸⁶ Juhtumite salastamine võib tähendada, et nende kohta ei leidu kohapeal arhiiviallikaid, kuid suulises ajaloos käibivad need lood tänaseni.

Sõjaväelased suletud tsoonis

Baasis elavate sõjaväelaste ja piirivalvurite suhe ümbritseva looduskeskkonna ja kogukonnaga sõltus suuresti nende väeosa liigist, aga ka aastmest. Ühelt poolt oli nende dokumendis piiritsooni tempel, mis teoreetiliselt tähendas, et selle passi kandja võis sõita piiritsoonis kõikjale – näiteks ei olnud Suurpea baasi sõjaväelastel probleemi Saaremaal puhkamisega ega Sillamäe külastamisega. Teiselt poolt oli just ajateenijate ja alama astme piirivalvurite ning sõjaväelaste liikumisvabadus oluliselt piiratud. Seejuures võisid lubatud ja lubamatu tegevuse piirid suuresti varieeruda sõltuvalt ajaperioodist, aga tihti ka konkreetselt ülemusest, nii et isegi kõrvuti asetsenud sõjaväeosadel ja piirivalveüksustel võis puududa õigus vastastikku vabalt üksteise territooriumil liikuda ja selle hüvesid (näiteks viljapuuaeda) kasutada.

Kord aastas, Nõukogude Liidu sõjalaevastiku päeval, korraldati avatud uste päev, mil sõjaväelased, nende abikaasad, aga ka tavalised tsivilistid võisid teatud paraobjekte külastada. Suurpea sõjaväelinnaku kinos näidati igal pühapäeval filmi lastele ja täiskasvanutele, kuhu ka Suurpea küla inimesed võisid tulla; vaid sõjaväelastele ette nähtud seanssidele ja tantsupidudele ametlikult külatüdrukuid sisse ei lastud, kuid üle aia roninud tüdrukuid enamasti välja ka ei visatud.⁸⁷ Ka linnaku laatsaret võtnud tõsisema häda puhul lähikülade haiged vastu, kuivõrd seal oli olemas nii kirurg, arstid kui neli-viis öde.

Piirid eksisteerisid aga ka väeosade sees, kus võisid olla paika pandud erilubadega alad: näiteks ei võinud autojuhid ja staabis töötavad sõjaväelased siseneda Suurpea Instituudi territooriumile. Ehkki teeniti samas väeosas, pääsesid sinna vaid instituudis töötavad teadlased.⁸⁸ Seega oli ka sõjaväelaste ja piirivalvurite mobiilsus nii piiritsoonis laiemalt kui oma väeosade sees ebaühtlane ja ajas muutuv.

Omaette grupi moodustasid elukutseliste sõjaväelaste abikaasad, kes töötasid tsiviilsfääris. Nende liikumine piiritsoonist ja baasist välja ning suhtlus kohalike elanikega oli suhteliselt vaba, kuid teadmised baasist, milles nad elasid, üsnagi piiratud. See on ühtlasi grupp, kelle kogemustest me seniste uurimuste põhjal kõige vähem teame, ja sedagi peamiselt eestikeelsete informantide kaudu.

Viinistus kala- ja liimitööstuses töötas nii „ohvitseride prouasid“ kui Loksalt pärit vene rahvusest naise. Ei mäletata, et sõjaväelaste naised oleks eestlastesse kuidagi halvasti suhtunud, küll aga märgati vahetegemist ohvitseride naiste ja kohalike vene naiste vahel ning vahe-

⁸⁵ I. Paavle. Kuidas ära hoida, lk 85–86.

⁸⁶ S. Truuväärt. Baikunurist Karujärvele, lk 289–316.

⁸⁷ Eeldatavasti käib jutt 1970. aastate lõpust. A. ja Ö. Kivi. Arutelul piiritsooni argipäevast: <https://youtu.be/xhNB4u0JJaM>.

⁸⁸ IV M, 70ndates eluaastates, Suurpea.

tegemine käis isegi tuleku lainete järgi: mida varem Eestisse asunud, seda kõrgem prestiiž.⁸⁹

Muhus töötasid mõned raketibaasi ohvitseride naised Seanina kalatööstuses või Orissaare sööklas nõudepesijatena; väidetavalt ka Kingissepas polikliinikus. Oli ka neid, kes töötasid kodus ja õmblesid lepingu alusel Maratile pesu. Kaks informanti Muhust meenutavad (vastavalt 1970. ja 1980. aastaid):

Kaks venelannat käisid meil Seaninal kalatööstuses tööl. Liiva Kikust [sõjaväeosa rahvapärane nimetus algse baasi asukohas olnud talu nime järgi – K. T.] käisid ka mõned, Valja ja Raja ja Ljuba. Nemad olid väga töökad. Aga üks osa oli siukseid ka ...⁹⁰

Osad neist õmblesid kodus näiteks Maratile aluspükse ja muid toredaid roosast trikootaažist esemeid. Nad tegid seda kodus – neil olid olemas overlok-masinad ja neil olid ilmselgelt mingid lepingud. Sellega teenisid kõrvalt, ega neil seda vaja ei olnud, aga üks Leena oli selline toimekas ja talle ei meeldinud käed süles istuda. Püksiõmblejaid oli 1-2, mitte rohkem, kõik ei viitsinud selliste asjadega tegeleda, aga talle meeldis, tema tahtis oma raha ja mõni inimene tunneb ennast sedasi lihtsalt kasulikuna.⁹¹

Endine õpetaja Muhust meenutas, et üks ohvitseriproua oli lühemat aega Piiri koolis õpetajaks ja andis seal vene rahvusest lastele tunde. Töenäoliselt toimus see enne, kui sõjaväelaste lastele avati Kingissepas eraldi venekeelne kool.

Intervjuud näitasid, et ka sõjaväelased ise tegelesid kalapüügi ning marjade ja seente korjamisega. See praktika muutus tavapäraseks eriti 1980. aastatel, mil sõjaväe rahastamine järsult halvenes ning väeosad seisid silmitsi finantsraskustega. Samas oli sõjaväeosade poodide varustatus oluliselt parem kui kaubanduse üldine seis, nii et sisuliselt oli see ikkagi ajaviide. Kalapüük oli levinud, võrke pandi ka Hara lahe piirkonnas, kus sügavus ei ületanud 15 meetrit, vastavalt sellele, kus piirivalve parajasti lubas. Püüti nii räime kui lesta. Enne jääl kalastamist anti samuti piirivalvele teada, kus ja millal jääle minnakse.⁹²

Sõjaväelaste ja inspektorite vahel käis omamoodi vägikaikavedu, kuivõrd sõjaväelaste rikkumisi ei saanud tsiviilkorras lahendada. Selgitab Suurpeal teeninud autojuht:

Sest kui kala püüda ei tohi, aga sind kinni võetakse, siis saad trahvi. Aga kui sõjaväelane inspektorile vahele jääb, ei juhtu midagi. [naerab] Eks see oli nende jaoks hea privileeg. Sest kui sõjaväelane vahele jääb, siis kalapüügiinspektor koostab raporti üksuse ülemale ja üksuse ülem peab juba karistama, mitte inspektor [– – –] ülemus otsustab, mida teha.⁹³

Lahemaa rahvuspargis looduskaitse inspektorina töötanud Valdur Lahtvee meenutab:

Aga üks me ka õppisime nendega suhtlema ja vahest saime suhelda nendega ka jõupositsioonilt, sest kui ohvitserid panid jõesuudmesse võrke, siis meie looduskaitse kalakaitse inspektoritena takistasime seda tegevust. Ka vene sõjaväelased ei tohtinud selgelt seadust rikkuda, mis tähendas, et vahel tekkisid sellised kompromissid, kus me protokollid ei vormistanud. See jälle parandas meie suhteid ja andis võimaluse kuskilt mujalt teistmoodi survet avaldada, et asjad õigesti tehtaks.⁹⁴

Konflikte sõjaväelaste ja piirivalvuritega oli Lahemaa inspektoril peale kalapüügi ees-

⁸⁹ III M ja I N, 70ndates eluaastates, Viinistu.

⁹⁰ IV N, 1951, Muhu.

⁹¹ V N, 1970, Muhu.

⁹² IV M, 70ndates eluaastates, Suurpea. Väärtuslik infoallikas Suurpea linnaku elu kohta on ka Odnoklassniki sotsiaalmeediavõrgustiku grupp, mida ei ole kahjuks võimalik isikustatult viidata ega tsiteerida.

⁹³ IV M, 70ndates aastates, Suurpea.

⁹⁴ Intervjuu Valdur Lahtveega. Intervjueeris Tambet Muide 17.11.2020. Täname Tambetit, et võime seda kasutada.

Laevavrakid Käsmu rannas. 1974. RA, EAA.5266.1.1273.28

kirjade rikkumise veel illegaalsete ehitiste (tõkkepuude ja putkade), seasõnniku metsa alla vedamise ja puude illegaalse langetamise pärast, sest ka vaadetorni esiste puude raiumiseks oli sõjaväel ametlikult luba vaja. Piirivalve omalt poolt ahistas inspektorit siis, kui too viibis keelatud alal, ja eriti siis, kui teadustöö jaoks piiritsoonis pilte tehti. Ühel juhul viis kemplimine Lahtvee koguni arbitraaži, kus küll rahvuspark kaotajaks jäi; samas õnnestus tal pildistamiskeelust mööda hiilida, nõutades piirivalve ringkonnastaabist Riiast loa, mida kohalik piirivalve enam eirata ei saanud.⁹⁵ Suhted kõrgemate ülemustega toimusid alati heidutava vahendina, kui mõni noor ja roheline piirivalvur üritas kas kohalike inimeste või siis inspektorite liikumisele ebamõistlikke piiranguid panna:

Ma mäletan et piirivalvega minu suhted läksid väga heaks pärast seda kui ma olin Rakveres staabis polkovnikutega viina visand. Ja eluolu arutand, ja siis mul olid polkovnikute nimed olemas, nii et kui keegi patrullidest või misiganes kordoniülematest väga häält tõstis, et miks ma siin olen või miks ma seal vales kohas olen, siis sai alati ähvardatud polkovniku nimega ja siis oli jälle rahu majas.⁹⁶

Vormsi piirivalvurite elu kohta kirjutatud uurimusest⁹⁷ selgub, et ohvitserid käisid saarel sageli metssigu salaküttimas. Kuna sigu oli palju, oli see avalik saladus ning sellest ei tehtud numbrit. Vahetevahel võeti jahile või seenele ka ajateenijaid või isegi kohalikke mehi. Piiritsooni määrase kohaselt pidi igasuguse jahitegevuse kuni kahe kilomeetri kaugusel rannajoonest kooskõlastama piirivalvega ning jahipidamine oli lubatud ainult jahispordi seltsidele selleks eraldatud jahialal.⁹⁸ Ka Suurpeal oli selline jahiselts olemas, kuhu kuulusid nii Suurpea sõjaväelinnaku töötajad kui kohalikud, seejuures jäi jahilubade väljaajamise töö kohalikele elanikele.⁹⁹

Madalama astme sõjaväelased suhtlesid kohalikega harva ja neil oli vähe liikumisvabadust, seevastu kõrgemates auastmetes isikud – eriti piirivalveüksustest 1980. aastate lõpus – võisid

⁹⁵ Samas.

⁹⁶ Samas.

⁹⁷ M. Rõuk. Vormsi piiritsoon, lk 37.

⁹⁸ ENSV Ministrite Nõukogu määrus 12. juunist 1963. a. nr 302-23 jt versioonid.

⁹⁹ IV M, 70ndates aastates, Suurpea.

mõnikord kohalikega koos juua, kalal käia ja piiratud ligipääsuga saartele külastusi teha.

Vanemad mehed, kes siin olid, tundsid neid; nad käisid siin kala tahtmas ja viina võtmas need sõjaväelased, piirivalvurid. Nii palju ma tean, et need Suurpea poisid käisid meie kohalike poistega, nooremate poistega viina võtmas.¹⁰⁰

Ka angerjad läksid peamiselt kõrgema kraadiga ohvitseridele. Madalama auastmega sõjaväelasi saadeti aga kolhoosidesse abitöödele, kus neil ei pruukinud tekkida kohalike elanikega väga isiklikku kontakti. Suurpea sõjaväelinnaku sõpruskolhoos oli Vinni, kuhu igal sügisel saadeti bussitäis soldateid kuuks ajaks kartuleid võtma.¹⁰¹

Ühe ilusa näite¹⁰² piirivalvuri ja kohaliku tütarlapse isiklikust kontaktist 1950. aastate algul leiame Paul Rummo luulekogust „Veerev kivi. Luuletused 1952–1954“. Suure tõenäosusega omaenda pereliikme kogemusele tuginevas luuletuses pealkirjaga „Mure“¹⁰³ kirjeldab autor Malle-nimelise tütarlapse kimbatust: keegi „noor seersant piirivalvest“ on saatnud rannas kohatud seitsmeteistaastasele tütarlapsele sedelikese, milles palub kohtamist, aga ka selgitust selle kohta, miks neiu on rannal tema eest pagenud: „Kas vene poisse sa põlgad / või halvaks pead vaid mind?“ Seersandi pöördumises nimetatakse noori ühendavate asjaoludena nii komsomoli kui ühisesse rahvaste sõpruse perre kuulumist, samuti toob piirivalvur positiivse argumendina esile: „Ma valvan su sünnimaa piire.“ Mall pingutab diplomaatilise vastuskirja koostamisega, ning sõnastab viimaks: „Ei ole siin põlgust, ei kartust, – / kuid sõidan ära siit ... / Sa Laulasmaal oled, ma Tartus, / mind ülikool eemale viib.“ Eristavate asjaoludena viidatakse nii geograafilisele vahemaale (mis kogu toonase Nõukogude Liidu hõivatud maaala kontekstis ei ole muidugi tegelikult märkimisväärne) kui ka hariduslikule eristumisele: piirivalvurist seersant, keda on luuletuse illustratsioonil kujutatud istumas hobuse seljas, tegeleb sõjaväeliste käskude või ülesannete täitmisega, naistegelane aga asub omandama kõrgharidust ning kavatseb sellele pühenduda. Ajastule omaselt ei lõpe luuletus siiski selge „ei-ga“, vaid õhku jäetakse küsimus: „Kuid – oleks Tartu piiril?“

Samalaadsest luhtunud kontaktiotsimisest kohaliku tütarlapsega on rääkinud ka üks Muhus intervjuueeritud proua. Tema näites ei olnud sõjaväelane küll piirivalvur, vaid õhukaitsevägeosa üleajateenija, kuid situatsioon, kus räägitakse rahvaste sõprusest ning rõhutatakse vene rahvuse tähtsust, on sarnane:

Ükskord oli sõbranna juures, kelle vend oli seal [raketibaasis – K. T.] tööl, üks üleajateenija, ilus poiss Leningradist, väeosa komsomolisekretär. Ükskord küsis nime, me ütlesime alati valed nimed, sest muidu hakkavad küla vahel järele hõikama ja siis külanaised kuulevad, et ahhaa, see käib jälle venelastega. Ma ütlesin, et ma olen Maret. Seal peres tuli jutuks, et ma olen hoopis Juta. Siis ta võttis pika loengu ette rahvaste sõprusest ja et nad on ikka väga tarbilised ja kodumaa kaitsjad ja kohalikud tüdrukud on nii upsakad. Ma veel mõtlesin, et nii kena poiss, aga nii loll mis hirmus. Aga ilmselt ta oli sellise kasvatusena saanud.¹⁰⁴

Niisiis võime üksikisiku tasandil toimunud kontaktides kohalike elanike ja Nõukogude sõjaväelaste vahel näha teatavat ambivalentisust ja pinget: ühest küljest on huvi teise, võõra ja eksootilise vastu mõlemapoolne, teisest küljest aga tajutakse liiga lähedases suhtluses ohtu, seda samuti mõlemapoolset. Üldiselt võib kogutud intervjuudes kajastatud kahepoolsete kontaktide kohta tõdeda, et need jäid põgusaks, piirdusid samal ajal samas (suletud) paigas elamise reaalsusega ega kujunenud lahkumineku järgselt eluaegseteks sõprussuheteks.

¹⁰⁰ IV M, 70ndates aastates, Suurpea.

¹⁰¹ IV M, 70ndates aastates, Suurpea.

¹⁰² Täna Ene-Reet Soovikut sellele luuletusele tähelepanu juhtimise eest. – K. T.

¹⁰³ P. Rummo. Veerev kivi. Luuletusi 1952–1954. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955, lk 65–66.

¹⁰⁴ VI N 1944, Muhu.

Loomad kontaktide vahendajatenä

Rannikul ja saartel, kus sõjaväebaasid ja piirivalveüksused asutati suhteliselt väikeste olemasolevate kogukondade kõrvale, olid kontaktid igapäevaelu ja olme pinnalt vältimatud. Sõjaväelaste pooleldi isoleeritud elukorraldusse sekkus aeg-ajalt siiski veel üks grupp kohalikke, kelleks olid koduloomad. Nende vahendusel toimusid mitmesugused kohalike ja sõjaväelaste kontakte esile kutsunud vahejuhtumid, mida põhjustas eelkõige loomade hooletusse jätmine.

Sõjaväeosades oli kombeks pidada sigu, keda toideti söökla ülejääkidega ning kes kujutasid endast teretunud vaheldust isikkoosseisu konservipõhisel toidulaual. Sigade eest hoolitsetesid reamehed, kelle käest põrsastel õnnestus vahel ka põgeneda. Üks informant meenutab juhtumit oma lapsepõlvest 1980. aastatel raketibaasi naabruses:

Ühel päeval järsku kargasid sõdurid meie sisse maja sellest uksest, kust tegelikult üldse ei käidud, et kus meie kirju siga on – oli neil Liiva Kikust plehku pannud. Kas üles leidsid, ei mäleta.¹⁰⁵

Piirivalvevägede 60. aastapäeva puhul 27. mail 1978 ilmus Kingissepa rajooni ajalehes Kommunistmehitaja mitmeid huvitavaid kirjutisi, mis kajastavad piirivalvurite eluolu toonasel külma sõja eesliinil.¹⁰⁶ Ajakirjanik Tõnu Prei (konkreetselt tekstile on ta alla kirjutanud kui ohvitser) meeleolukas olukirjeldus piirivalvurite argipäevast annab üsnagi idüllilise pildi, millest nähtub, et lisaks sigadele võidi väeosades pidada ka lehma: „Köögipolelt hõljub vastu isuäratavaid lõhnu. Pliidi ääres toimetab vanemkõkk Jevgeni Smirnov, Aleksandr Katitšev kurnab parajasti lüpsisooja piima. Hommikune puder tuleb koduselt maitsev.“ Lisaks mainitakse väeosa kasvuhoonet, kus vihmasele kevadele vaatamata valmivad kurgid, tomatid ja sibulad.¹⁰⁷

Sissevaadet piirivalvurite ja kohaliku lehmapidaja kontakti pakub muu hulgas Sõrve laste pärimusõppe raames tehtud animaklipp¹⁰⁸ „Lehma selgas Rootsi“, mis põhineb kohalikul suulisel pärimusel. Sõrve lehmapidaja sekeldused algavad sellest, et lehm tõmbab ennast ketist lahti ja läheb üle küntud kontrollriba mereäärsele rannakarjamaale, kust naine on sunnitud looma püssitorude sihikul olles tagasi tooma. Lugu lahendatakse ehtsaarlaslikul kombel: „Ema käratanud neile vastu: „Misasja te kisate! Ega ma lehma selgas Rootsi ei saa minna!“ Jäetud siis rahule.“ Lehma poolt tahtmatult tekitatud diversandi-paanikat mäletatakse ka Turbuneemel.¹⁰⁹

Lisaks eespool nimetatud hooajatöödele kolhoosides, nagu kartulivõtt ja heinategu, saadeti sõdurpoisse sügisei appi ka loomade kokkuajamisele väikesaartelt, kus neid 1960. aastatel karjuse, aga ka kultuurheinamaade ja -karjamaade puudusel peeti. Suve jooksul loomad metsistusid ning nende kättesaamine oli paras katsumus kõigile. Marten Rõuk on esitanud oma Vormsi piirivalvet käsitlevas töös¹¹⁰ ekraanitõmmised endisi Nõukogude piirivalvureid koondava internetifoorumi pograne.ru vestlustest, kus leidub ka üks huvitav lugu jäärade püüdmisest Suur-Tjukal. Kõnealusel töös ei ole seda pikemalt käsitletud, kuid see pakub huvi käesoleva artikli kontekstis.

Sügis 84. Jäärade püüdmine Suur-Tjukal. Kõik, kes on teenistusest vabad, suunduvad pooleks päevaks Suur-Tjuka laiule. Külma, udune, tuul ja kerge vihmase. Ülesandeks on kinni püüda kõik jäärad, kes seal kevadest saadik on elanud. Lammaste püüdmine ei ole lihtne

¹⁰⁵ VII N 1976, Muhu.

¹⁰⁶ Täna abi eest Kingissepa rajooni sõjaväelaste kohta kirjaliku ja pildilise allikmaterjali otsimisel Saaremaa Muuseumi arhiivraamatukogu juhatajat Katrin Äärt. – K. T.

¹⁰⁷ T. Prei. Piirivalvurite argipäevad. – Kommunistmehitaja, 27.05.1978.

¹⁰⁸ <https://youtu.be/muBPbGJ5qR4>.

¹⁰⁹ I M 1939, Turbuneeme.

¹¹⁰ M. Rõuk. Vormsi piiritsoon, lisa 4.

ülesanne. Juhendavad kordoni ülem Svatenko ja staršina Dmitrijev isiklikult. Eesmärgi saavutamiseks kammime saarekese läbi, et ajada laiali hargnenud, metsistunud jäärad aiaga piiratud maaninale. Esimesel korral õnnestub välja ajada ainult üks hiigelsuur põder, kes paneb ujudes suurema saare poole ajama. Kordame manöövrit võsastunud ja kohati raskesti läbitaval Suur-Tjukal mitu korda. Enamuse jääradest oleme suutnud maaninale isoleerida, kuid mõnedel õnnestub siiski jälitusest läbi lipsata. Tagaajamine lõpeb, kui viimane, kõige kavalam jääb AK-74-st maha lastakse. Eeskujuliku lasu sooritas laskurite pealik, seersant Zvõkov, Juri. Kinni seotud loomad laaditakse paati ja sõidutatakse Vormsile.¹¹¹

Viirelaiu majakavahi poeg meenutab, kuidas 1960. aastatel karjatati Viirelaiul traditsioonilise heina tegemise asemel hoopis pullmullikaid, kes seal aga suve jooksul metsistuma kippusid. Nagu Vormsilgi, oli sügisei raskusi kõigi loomade kogumisaedikusse ajamise ning sealt lappajapaati saamisega.

Sügisei tabas mõnd jooksikut julm saatus, sest viimases hädas Kuivastust kohale toodud piirivalvuritele anti võimalus kätt ja silma proovida. Mõne sarvilise eluküünla kustutas automaadivalang.¹¹²

Mälestused jätkuvad looga, et kord lasknud üks eestlasest ajateenija mullikate kõrval maha ka majakavahi hobuse. „Vabanduseks öeldi, et kuulid löönud vastu kive rikošetti (muutnud suunda).“ Mälestustest ei ilmne, et kedagi oleks maha lastud hobuse eest karistatud või et tehtud kahju oleks majakavahile kuidagi hüvitatud.

Kõige halearmsam näide kohalike, sõjaväelaste ja loomade elude põimumisest Eesti rannikualadelt on ilmselt koer Djoma lugu.¹¹³ Rutja kordoni koosseisu kuulunud piirivalvekoer Djoma, ametliku nimega Dembel (armeelängis ajateenistust lõpetav sõdur, kellele on noore-

Mälestuskivi piirivalvekoer Djoma haul Rutja endise piirivalvekordoni juures. Foto: Toomas Tiivel

¹¹¹ vormsi-17.narod.ru/history.html (20.06.2023). Kadri Tüüri tõlge.

¹¹² VIII M 1950, Muhu.

¹¹³ Pikem ülevaade Djomast koos viidetega varasematele käsitlustele: R. Sikk. Eestimaa koera legend vapustas soome filmimehi. – Eesti Päevaleht, 26.11.2009. Koerale on pühendatud ka liivikeelne mälestuslaul liivi ansamblist Skandineki.

Roheliste jalgrattaretk „Kuidas elad Harjumaa“. 2500 ratturit jõudis Paldiskisse. Eesti lipp on heisatud! Ratturid lõhuvad traataia poste. 17.05.1992. Eesti Teadeteagentuur AS. RA, EFA.204.0.262772

mate arvelt lubatud mitmed privileegid) keeldus lahkuvate Nõukogude piirivalvuritega 1992. aastal kaasa minemast ning jätkas oma teenistust igapäevaste kontrollkäikudega rannajoonel, nagu teda oli teenistuskoerana treenitud tegema. Kohalik kogukond hoolitses Djoma eest kuni tema surmani 2000. aastal. Ta on maetud Rutjale kordoni lähisteles ning tema haul on mälestuskivi koera näopildi, eluaastate (1978–2000) ning lausega „Piiril surmani“.

Kokkuvõte

Artiklis vaatlesime Nõukogude relvajõudude poolt suletud alasid – sõjaväeosasid ja piiritsooni – kui kokkupuutekohta neisse elama jäänud kohalike elanike ja sõjaväelaste vahel. Intervjuudes ning läbi vaadatud kirjalikes allikates avaldusid „valvuri ja valvatava“ igapäevapraktikad, olukorrad ja viisid, kuidas nad omavahel suhtlesid. Kooseksisteerimine suletud tsoonis tähendas tahes-tahtmata vajadust teineteisega arvestada ja üksteisele vastu tulla. Intervjuudest joonistunud pildid kõnelevad pigem vastastikusele kasulikkusele üles ehitatud suhetest kui püsivast antagonismist.

Käsitletud teemade ring, mida oma materjali põhjal saime kajastada, sisaldab teemasid nagu merelepääs ja selle tingimused, piirivalvurite suhtlus koolinoortega, kontrolli tulemusena tajutud turvalisus, aga sellele vastukaaluks ka traagiliselt lõppenud vahejuhtumid. Individuaalsete kontaktide puhul jääb ühest küljest õhku teatav uudishimu eksotilise „teise“ suhtes, kuid teisest küljest ohutunne, mis seostub asjaoluga, et ühel suhtluse osapoolel on relv, teisel aga mitte. Samuti pakuvad huvitavat ainet kontaktid, mis tekkisid kohalike ja piirivalvurite vahel tänu loomadele. Kõigi kontaktide puhul on määravaks asjaolu, et liiguti ja tegutsuti piiratud alal, mis kujutas endast ometigi jagatud keskkonda, kus toimetulekuks tuli üksteise olemasoluga arvestada.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“ ning Rootsi Kuningliku Tehnikainstituudi (KTH) ja Tallinna Ülikooli projekt TAU19171 „Külma sõja rannikud“.